

Конструктивна взаємодія

(в контексті соціологічних поглядів П. Сорокіна)

Іван Шаблінський,
політолог

В новітніх суспільно-історичних умовах, коли динамічно формується інформаційне суспільство, взаємодія суб'єктів суспільно-політичних процесів стає все інтенсивнішою, різноманітнішою та ефективнішою, а у певних випадках і дуже небезпечною для суспільства та його інститутів. Відтак виникає необхідність ретельного дослідження взаємодій в суспільстві та їх наслідків, які можуть виникнути в залежності від підґрунтя, на якому вони будуються. В цьому плані особливої уваги заслуговують погляди видатного соціолога ХХ століття П. Сорокіна.

Властивості об'єктів можуть проявитися і бути пізнаними тільки у взаємодії з іншими об'єктами [3, с. 88]. П. Сорокін визначив взаємодію в соціальному бутті як фундаментальний "родовий" процес. Спираючись на досягнення провідних вчених світу, він зробив висновок, що "поза взаємодією нема і не може бути ніякого агрегату, асоціації і суспільства, взагалі соціального явища" [11, с. 33], тобто всього того "в соціальній дійсності, що виявляє себе, свідчить про стан, зміни, процеси в соціальних об'єктах" [14, с. 691]. Взаємодія розумних істот, яка ніколи не припиняється, можлива тільки завдяки тому, що називають різницею здібностей і характерів, і ця різниця є необхідною умовою свідомості [12, с. 419]. Згідно з П. Сорокіним, соціальним явищем "буде будь-яка психічна взаємодія... Соціальне явище є соціальний зв'язок, який має психічну природу і реалізується у свідомості індивідів, виступаючи водночас за змістом і тривалістю за її межі" [11, с. 39].

Сучасні дослідники суспільства, спираючись на праці П. Сорокіна, вважають, що "людина виникає і існує тільки у взаємодії з іншими людьми і під їх впливом. ...закладена в нас біологічно програма поведінки недостатня для того, щоб ми були людьми. Вона доповнюється програмою, записаною в знаках культури" [7, с. 14].

Аналізуючи прояви психічної взаємодії в знаках культури – матеріальних речах, П. Сорокін дійшов висновку, що "всі ці явища належать до категорії соціальних фактів лише тому, що вони суть символи психічних переживань або, інакше кажучи, вони суть психіка, що реалізувалась... Сказане однаково стосується і храму, і будинка, і картини, і кокарди, і інших "матеріальних речей". Всі вони лише символи, ознаки

психічних переживань – і тому вони соціальні явища” [11, с. 41].

За П. Сорокіним, процес людської взаємодії складається з трьох головних компонентів: 1) мислячих, реагуючих і діючих людей, які є суб’єктами взаємодії; 2) значень, цінностей і норм, завдяки яким індивіди взаємодіють, усвідомлюючи їх та обмінюючись ними; 3) відкриті дії і матеріальні артефакти як матеріальні рушії або провідники, з допомогою яких об’єктивуються і соціалізуються нематеріальні значення, цінності і норми” [11, с. 193].

Певні компоненти психічної взаємодії складають ту чи іншу композицію також у залежності від темпераменту акторів. Як вважав філософ-прагматист В. Джемс, темперамент впливає на хід думок незрівняно сильніше, ніж будь-яка бездоганна об’єктивна передумова. Він “впливає подібно до фактів або принципів, спонукаючи до вибору більш м’якої або більш суворої точки зору на світ” [4, с. 8].

Суспільно-політична сила є наслідком синтезу ресурсів (у першу чергу – психічної енергії людей), спрямованих на досягнення соціально корисної мети, який відбувається на підставі моделі (інтенсивність виявлення психічної енергії людей – темперамент є провідним елементом моделі) їх оптимальної організації. Синтез ресурсів, внаслідок якого виникає ресурсозберігаюча дія, відбувається в процесі конструктивної психічної взаємодії людей – соціального явища, яке належить до позитивної частини людської практики.

Визначення компонентів людської взаємодії П. Сорокіна, в такому разі, можна вважати протоформулою конструктивної соціально-політичної дії - сили. В якості ресурсів виступають суб’єкти взаємодії – їх психічна енергія та матеріальні артефакти, з допомогою яких “об’єктивуються і соціалізуються нематеріальні значення, цінності і норми”. На підставі “нематеріальних значень, цінностей і норм” у взаємодії людей формується соціально корисна мета та модель організації ресурсів для її досягнення. “З психологічної точки зору (“внутрішньої”) ця взаємодія зводиться до обміну різними уявленнями, сприйняттями, почуттями, бажаннями і взагалі всім, що відоме під назвою психічних переживань” [11, с. 47]. “Для можливості психічної взаємодії, окрім інших умов – наявності свідомості або психіки у суб’єктів взаємодії, наявності сприймаючих апаратів і т. д., необхідна ще одна додаткова умова, а саме наявність більш чи менш однакового прояву (символізування) одних і тих же переживань взаємодіючими суб’єктами, що, в свою чергу, дає можливість правильного тлумачення цих символів кожному з них” [11, с. 48].

Цілком зрозуміло, якщо сила як суспільно-політичне явище виникає на підставі оптимальної організації, в першу чергу, людських ресурсів (тобто оптимальної організації психічної енергії людей), спрямованих на досягнення соціально корисної мети, то без “однакового прояву

(символізування) одних і тих же психічних переживань взаємодіючими суб'єктами" їх оптимальна організація (взаємодія) неможлива.

Адекватне і узгоджене тлумачення символів переживання сприяє взаєморозумінню – конструктивній психічній взаємодії. Переживання стають зрозумілими і спільними для її суб'єктів.

В політиці конструктивність визначається як “вимога до політичного процесу, політичної теорії, програм перетворень і прийняття рішень, специфічна якість політики, що відповідає такій вимозі. Конструктивність характеризує ефективність політики і влади, політичних концепцій та ідеологій. Своєю стриманістю вона протистоїть риториці, вербалізму (зведенню дії до розмов). Конструктивність особливо необхідна в періоди політичних криз, реформ та революцій” [8, с. 141].

Суб'єкти взаємодії, досягаючи правильного тлумачення символів переживання, вступають в конструктивну психічну взаємодію і створюють соціальну групу, яка функціонує відповідно до оптимальної моделі організації їх психічної енергії та інших ресурсів. “Якщо цієї умови (правильного тлумачення символів переживання) немає – то немає правильної психічної взаємодії, а як немає останньої, немає і справжньої соціальної групи” [11, с. 48].

Під “правильною психічною взаємодією”, про яку говорить П. Сорокін, треба розуміти оптимальну організацію психічної енергії, що втілюється у взаємодії “мислячих, реагуючих і діючих людей”, які “усвідомлюють і обмінюються значеннями, цінностями і нормами” та “об'єктивуються і соціалізуються” через “відкриті дії і матеріальні артефакти”, тобто через дію суспільно-політичної сили.

Якщо “правильної психічної взаємодії” обмаль або її і зовсім немає, то тоді виникає модель організації психічної енергії та інших ресурсів, яка функціонує з їх втратами. Чим менше “правильної психічної взаємодії”, тим більше насильства – деструктивності, неоптимальної організації психічної енергії та інших ресурсів, тим більша ймовірність, що соціальна група сягне межі розпаду або перейде до менш досконалої моделі організації.

Періоди революцій та війн є періодами, коли “правильна психічна взаємодія” в масштабах суспільства зведена до мінімуму, і суспільство руйнується, втрачаючи значні ресурси.

Сучасник П. Сорокіна М. Бердяєв у праці “Доля Росії: дослід з психології війни і національності” (1918 рік) писав, що “війна відбувається... в глибинах духу, а на площині матеріальній видно лише зовнішні ознаки того, що відбувається в глибині. Фізичне насильство, що завершується вбивством... – є ознакою духовного насильства, здійсненого в духовній дійсності зла” [1, с. 420].

Відкидаючи конструктивну психічну взаємодію, вдаючись до вирішення сучасних проблем згідно з історично застарілою звичкою до

насильства (яка походить від агресивності тварин, не здатних психічно взаємодіяти внаслідок того, що вони не наділені свідомістю) при наявності надпотужних технічних засобів, людство надмірно ризикує. “Жахлива низка поступових переходів – від півнів, що побилися на смітнику, через собак, що гризуться, через хлопчаків, що розбивають носи один одному, через юнаків, що б’ють один одному об голови пивні кружки, через трактирні побоїща, вже з легким присмаком політики, призводять зрештою до війни і атомної бомби” [9, с. 44]. “У нас є вагомі підстави вважати внутрішньовидову агресію найсерйознішою небезпекою, яка загрожує людству в сучасних умовах культурно-історичного і технічного розвитку” [9, с. 45]. Зрештою, в нинішніх умовах ми вже розуміємо: “Все, що примушує і гвалтує, є хибно спрямована свобода” [1, с. 420].

Втрата ресурсів, мовою П. Сорокіна, це руйнування “об’єктивованої психіки” – духовних символів, втілених в “недуховних формах буття”, тому для суб’єктів взаємодії дуже важливо зрозуміти і сприйняти психічні переживання одне одного, щоб не допустити взаємних втрат ресурсів – неконструктивної взаємодії.

П. Сорокін наголошував: “Однією з необхідних умов для можливості правильної психічної взаємодії є наявність однакового прояву однакових психічних переживань різними членами групи; де цієї тотожності нема, хоча б були в наявності висока психіка і “сприймаючі апарати”, – нема психічної взаємодії, а отже і соціальної групи як надіндивідуальної єдності” [11, с. 49].

Досягнення тотожності психічних переживань суб’єктів взаємодії – основа конструктивності в суспільстві загалом і в політиці зокрема.

Організація психічної енергії, як і інших ресурсів, здійснюється за певною моделлю. Рівень оптимальності моделі виявляється через взаємодію – “акти, що сприймаються нами, викликають у нас неоднакові переживання і, відповідно, неоднакові форми реагування на них” [11, с. 59].

Згідно з П. Сорокіним, всі акти за характером психічних переживань розпадаються на три основні категорії: “дозволено-обов’язкові”, “рекомендовані” та “заборонені”. Ці категорії чисто “формальні”. Хоча вони наявні у свідомості кожної людини, проте ця наявність ще не обумовлює тотожності “змісту” кожної категорії у різних людей [11, с. 57].

При налагодженні конструктивної взаємодії всі її учасники повинні “ототожнити зміст” кожної категорії”, уніфікувати, до певної міри, свої “психічні атрибутивно-імперативні переживання”, щоб досягти оптимальної моделі організації своєї психічної енергії та інших ресурсів. У цьому велике значення має діалог.

Стан свободи і соціальної справедливості досягається лише тоді, коли виникає конструктивний діалог між суб’єктами суспільно-політичного процесу, що є проявом їх сили. Нездатність до конструктивного діалогу

свідчить про слабкість і безсилля.

Інтенсивність соціального життя збільшується завдяки зростанню щільності населення та обміну інформацією [5, с. 33]. В новітніх соціально-історичних умовах соціальний прогрес все більше визначається результатом відбору конкуруючих систем, між якими відбувається активний інформаційний обмін [5, с. 34]. “Динамічна характеристика – швидкість передачі інформації – визначає майбутнє. Успіх визначається не закріпленими, а придбаними якостями і знаннями” [5, с. 35].

Актори психічної взаємодії, обмінюючись інформацією, створюють “об’єднання елементів, що діють, як єдине ціле” [10, с. 24], “яке підтримує своє існування і виконує певні функції завдяки взаємодії між його частинами” [10, с. 22].

Обмін інформацією між акторами психічної взаємодії неможливий без уніфікації психічних атрибутивно-імперативних переживань, що являє собою складний і навіть, у певних ситуаціях, болісний процес. Здатність пройти його з мінімізованими втратами або навіть з доцільними жертвами у вигляді “рекомендованих актів” свідчить про високий потенціал учасників взаємодії, їх моральну та фізичну потугу, привабливість і соціальну корисність мети, якої вони прагнуть досягти.

В критичні моменти процесу уніфікації атрибутивно-імперативних переживань, або, інакше кажучи, формування спільної для учасників взаємодії системи переконань, коли може виникнути підґрунття для насильства і руйнування моделі, що будується як оптимальна, виникає необхідність в “рекомендованому” акті, який повинен компенсувати неконструктивні чинники взаємодії. Тобто виникає необхідність подвигу.

Для компенсації дезоптимізуючих чинників і відновлення конструктивності взаємодії її суб’єкти можуть свідомо, без будь-якого примусу, вдаватися до “рекомендованого” акту: жертвувати власними ресурсами – власністю, здоров’ям чи навіть життям. Такі акти стають прикладом для інших учасників взаємодії, моральним взірцем і перетворюють осіб, що вдалися до “рекомендованих” актів, на діючих лідерів конструктивної взаємодії.

Надлишок “рекомендованих” актів (жертви перестають бути добровільними, хоча певний час на них навіщується ярлик добровільності) знижує рівень конструктивності взаємодії: компрометує “рекомендовані” акти, які мали місце до цього, знижує рівень оптимальності чинної моделі, позбавляє мету привабливості.

Насильницька дія для стабілізації процесу створення оптимальної моделі організації ресурсів може бути до певної міри корисною, проте, у порівнянні з “рекомендованим” актом, вона є набагато менш бажаною і набагато швидше, ніж “надлишок” жертвовності, компрометує мету і оптимальну модель організації ресурсів для її досягнення. Взагалі насильство свідчить про безсилля і нездатність до конструктивної

взаємодії.

”Акти, що сприймаються нами як “обов’язкові”, не викликають у нас ні переживань ворожнечі, ні ненависті, а також особливої симпатії до них самих та їх виконавця. Вони сприймаються, як “дозволено-обов’язкові”... Вони нормальні, справедливі, а тому позитивні і тільки” [11, с. 59]. Хоча вони ”позитивні і тільки”, ці акти є свідченням функціонування оптимальної моделі організації ресурсів, бо не вимагають від акторів зайвих витрат психічної енергії, фізичних перевантажень, не руйнують їх комфортного і безпечного самопочуття. У вигляді ”дозволено-обов’язкових” актів П. Сорокін подає зразок конструктивної взаємодії, що є нормою існування, законом буття і не вимагає доведення, бо всі суб’єкти безумовно її сприймають. Вона передбачає ненасильницькі відносини і виключає примус і насильство як форму взаємодії.

”Інше переживання виникає у відповідь на акти “рекомендовані”. Тут я, у відповідь на подібний акт, відчуваю по відношенню до його суб’єкта вдячність і любов, симпатію і бажання йому, в свою чергу, надати ту ж послугу. Самий же акт здається нам чимось бажаним і привабливим” [13, с. 59].

”Рекомендовані” акти в будь-якій сфері взаємодії людей свідчать про дисфункцію моделей організації ресурсів. Вони є компенсаторною дією, скерованою на мінімізацію чи повну ліквідацію наслідків дисфункції діючої моделі організації ресурсів, бо вимагають значних витрат психічної енергії, фізичних напружень, часто на межі людських можливостей. П. Сорокін наголошує, що “акти рекомендовані – понаднормально-позитивні, свого роду вони є моральною розкішшю” [11, с. 59].

”Рекомендовані” акти частіш за все відбуваються як наслідок і компенсація “заборонених” актів – насильства і примусу, що обумовлюють втрату ресурсів. “Рекомендовані” акти можуть бути насильством у відповідь на насильство, тоді вони можуть частково або зовсім втрачати конструктивний зміст, перетворюючись на акти “заборонені”.

”У відповідь на акти заборонені ми реагуємо у формі актів ворожості, несприйняття та ненависті на адресу його суб’єкта; в нас природно виникає бажання дати відсіч незаконному замаху і помститися за його спробу. Сам же акт викликає в нас переживання відрази і несприйняття такої форми поведінки” [11, с. 59]. “Заборонені” акти незаперечно свідчать про дезоптимізацію моделі організації ресурсів, прогресуючого сповзання від конструктивної до неконструктивної взаємодії.

Виходячи з класифікації П. Сорокіним соціальних явищ (актів) за характером переживань, їх можна поділити на **два основні типи: конструктивні і неконструктивні, в яких застосовуються, відповідно, ресурсозберігаючі і ресурсоруйнуючі моделі організації. До перших належать “обов’язкові” та “рекомендовані” акти, до других – “заборонені”.**

Створення сприятливих умов для конструктивної психічної взаємодії при вирішенні гострих соціальних завдань саме по собі є складним і актуальним завданням, виконання якого передує реальному вирішенню суспільних проблем.

Створення психологічного клімату в суспільстві, який би зовсім вилучив із спектру психічних переживань людей всі негативні моменти, в принципі неможливе. Більш того, це призведе до зубожіння спектру психічних переживань людини і згубно відіб'ється на її соціальній природі. До речі, як і руйнівний надлишок напруги психічних переживань.

Для зменшення ваги неконструктивної психічної взаємодії доцільно домагатися зведення в суспільстві до можливого мінімуму примусово-насиленницьких актів, які є злочином "в силу їх природи".

П. Сорокін відзначав, що в сучасному світі в переважній більшості країн кримінальні кодекси навіть вбивство вважають злочинним актом "не в силу його природи, а в силу чогось іншого, оскільки вони ж допускають і навіть вимагають у відповідних випадках вбивства, ажніак не вважаючи його злочином" [11, с. 61]. П. Сорокін наполягає: "Якщо акт вбивства за своєю природою є злочином, то він злочином повинен бути завжди і всюди" [11, с. 61].

Конструктивна взаємодія в підґрунті своєму вимагає визначення злочинних актів "за їх природою". Природа злочинного акту полягає в дії, що призводить до незворотних втрат ресурсів. Таке розуміння злочину в суспільстві забезпечить просування суспільно-політичних відносин шляхом від насильства до ненасильства.

Змістом реакції суспільства на злочин, як на дію, що розпорошує і знищує ресурси, повинне бути припинення або мінімізація і недопущення її в подальшому. Реакцією суспільства на злочин не може бути поглиблення чи продовження цього процесу з міркувань відплати, помсти тощо. В умовах глобалізації соціально-економічних і суспільно-політичних процесів це об'єктивно стає неможливим.

Неконструктивна взаємодія у формі "заборонених" актів – відповіді насильством на насильство, злочином на злочин в умовах інформаційного суспільства загрожує ініціюванням лавиноподібного, нестримного процесу руйнування всієї антропосфери.

Простий і доцільний принцип, використання якого допоможе зробити соціальну взаємодію конструктивною (корисною або цінною для суспільства дією), вважається така, що не призводить до втрати ресурсів (у широкому розумінні) і сприяє їх оптимізації та збільшенню. Дію, яка призводить до втрати ресурсів, цінність якої для суспільства (саме з точки зору збереження ресурсів) є сумнівною або відверто шкідливою, не можна вважати конструктивною.

Якщо йти за настановами філософії прагматизму, яка встановлює знак рівності між цінним і істинним [13, с. 251], то розуміння істини, будь-які

суперечки або сумніви щодо ступеня істинності в міркуваннях і діях можна вивіряти ставленням саме до ресурсів, рівня їх збереження.

Формування і утвердження в суспільстві розуміння, що навіть страта вбивці – це незворотна втрата, хоча і не найціннішого, але суспільного ресурсу. Бо разом із стратою, як актом відплати по відношенню до злочинця, суспільство і держава, що діє від імені суспільства, страчують самих себе в моральному сенсі, оскільки демонструють свою слабкість і нездатність застосувати до нього інші засоби. Демонструють, що відповідь на вбивство вбивством – єдиний засіб соціального захисту від такого роду злочину. Що вбивство, потяг до нього як засобу вирішення проблем, є актом внутрішньо притаманним цьому суспільству, в певному розумінні – норма соціального буття. “Знищення людського життя, що здійснюється у мирному буржуазному житті, є не менш страшним, ніж те, що відбувається на війні” [1, с. 422].

Виробити спільне для всіх країн і народів розуміння злочинного акту буде дуже нелегко, особливо враховуючи те, що примус, фізичний або психічний, є основою практично всіх об’єднань у спільноти [2, с. 146]. Проте це завдання можна полегшити, якщо визначати злочин, керуючись порадою П. Сорокіна, ”виділяючи клас певних актів, що мають однакову природу і однакові ознаки” [11, с. 72].

”Злочинні або заборонені акти суть акти, що протирічать “дозволено-обов’язковому” шаблону поведінки. ...Таким чином, спільною ознакою всього класу злочинних актів і злочинної поведінки (з точки зору будь-якого індивіда) буде ознака протиріччя їх з поведінкою і актами, що усвідомлюються як “дозволено-обов’язкові” (такі, що протирічать атрибутивно-імперативним переживанням)” [11, с. 76].

В інформаційному суспільстві будь-які акти, що ведуть до втрат ресурсів, повинні суперечити атрибутивно-імперативним переживанням як окремих його членів, так і всіх його прошарків, кваліфікуватись як антигуманні акти – правопорушення, що загрожують найважливішим інтересам суспільства. А найважливіші інтереси суспільства зводяться, зрештою, до «породження результату, який за багатством, складністю і потужністю впливу переважає все, що слугувало його створенню» [6, с. 304], що ніяк не може узгоджуватися з насильством і втратами ресурсів, які його супроводжують.

Визнання акту злочинним за ”його природою” як акту, що призвів до незворотних втрат ресурсів, напевне одне з найважливіших і найскладніших завдань, яке повинне виконати людство на шляху до налагодження глобальної конструктивної взаємодії окремих своїх спільнот – на шляху від насильства до ненасильства.

Конструктивна взаємодія на підставі ”культу ресурсозбереження” несе в собі певні небезпечні тенденції. Але не треба забувати, що серед ресурсів людства духовні ресурси посідають не останнє місце. Хоча починати

доводиться із збереження енергоносіїв, сировини, біоресурсів тощо.

Насамкінець можна зазначити:

1. Компоненти людської взаємодії, визначені П. Сорокіним, є протоформулою конструктивної соціально-політичної дії, спрямованої на досягнення соціально корисної мети при мінімальному або повному виключенні втрат ресурсів.

2. Оптимальна організація ресурсів, спрямованих на досягнення соціально корисної мети, виникає на підставі оптимальної організації психічної енергії людей, тобто при “однаковому виявленні (символізуванні) одних і тих же психічних переживань взаємодіючими суб’єктами” при їх тотожності.

3. Втрата суспільних ресурсів, згідно з П. Сорокіним, починається з руйнування “об’єктивованої психіки” – духовних символів, втілених в “недуховних формах буття”.

4. Виходячи з класифікації П. Сорокіним соціальних явищ (актів) за характером переживань, їх можна поділити на два основні типи: конструктивні і неконструктивні, в яких застосовуються, відповідно, ресурсозберігаючі і ресурсовитратні моделі організації. До перших належать “обов’язкові” та “рекомендовані” акти, до других – “заборонені”.

5. В інформаційному суспільстві будь-які акти, що ведуть до втрат ресурсів, повинні суперечити атрибутивно-імперативним переживанням як окремих його членів, так і всього суспільства, кваліфікуватись, як “заборонені” акти – правопорушення, що загрожують найважливішим інтересам суспільства.

Література:

1. Бердяев Н. А. Судьба России: Опыты по психологии войны и национальности. Философия свободы / Сост., вступ. ст. и коммент. В. В. Шкоды. – Харьков: Фолио; М.: ООО “Издательство АСТ”, 2002. – (с. 265 – 476) 736 с.

2. Вебер, Макс. Про деякі категорії соціології розуміння / Вебер Макс. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998. – (с. 104 – 157) 534 с.

3. Взаимодействие. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.

4. Джемс, Вільям. Прагматизм / Джемс В.; Пер. з англ. П. Юшкевича. – К.: Україна, 1995. – (с. 3 – 154) 284 с.

5. Дриккер А. С. Эволюция культуры: информационный отбор. – СПб.: Академический проект, 2000. – 184 с.

6. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальные» суждения / Социология. Её

предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – (с. 286 – 304) 352 с.

7. **Кара-Мурза С. Г.** Манипуляция сознанием. – М.: Изд-во ЭКСМО – Пресс, 2001. – 832 с.

8. Конструктивность. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост.: Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431с.

9. **Лоренц К.** Агрессия (так называемое зло) / Пер. с нем. Г. Швейника. – СПб.: Амфора, 2001. – 349 с.

10. **О'Коннор Дж., Мак-Дермот Я.** Искусство системного мышления. Творческий подход к решению проблем и его основные стратегии. Пер. с англ. – К.: «София», 2001. – 304 с.

11. **Сорокин П. А.** Общая социология / Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова; Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – (с. 25—220) 543 с.

12. **Шеллинг Ф.** Система трансцендентального идеализма / Сочинения в 2 т.: Пер. с нем. Т. 1 / Сост., ред., авт. вступ. ст. А. В. Гулыга. – М.: Мысль, 1987. – (с. 227 – 490) 637 с.

13. **Юшкевич П.** О прагматизме / Джемс, Вильям. Прагматизм / Джемс В.; Пер. з англ. П. Юшкевича. – К.: Україна, 1995. – (с. 241 – 282) 284 с.

14. Явище соціальне. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад.: В. І. Волович та ін.; Під заг. ред. В. І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.